

Lőrinczy Huba

Esszébe ágyazott krízisregény

Márai Sándor: *Harminc ezüstpénz*

„Egyes zenészek Bachból próbálják megérteni Bartókot. Ez lehetetlenség. Bach olyan, mint a szokás. Ha valaki szokásból tesz valamit, a szokásnak az értelmét csak úgy foghatja föl, ha egy eredeti helyzetet fog föl (probléma) és old meg. Tehát Bartókból érthető meg Bach és nem fordítva.”
József Attila¹

I.

Negyedfél évtizeden át viaskodott a *Harminc ezüstpénz* kéziratával Márai Sándor. 1947 folyamán készült el az első változat, majd a szerző, elégtelen lévén munkájával², két esztendővel utóbb átdolgozta az eredeti szöveget (ebből a manuscriptumból csak egy terjedelmes töredék maradt reánk)³, hogy végül a harmadik variáns legyen könyvvé. A „szerény külsejű” regény 1983 késő nyarán avagy kora őszén látott napvilágot⁴, Újváry Sándor müncheni Griff Verlagjának gondozásában. Az 1950-es és az 1970-es évek vége felé – *Dreissig Silberlinge* címmel – két német nyelvű változat is született a *Harminc ezüstpénzből*; ezek kézírata úgyszintén az író hagyatékában található.⁵ Ötféle szövegvariáns két nyelven, negyedfél évtized „vajúdási” idő. Az előbbi kettőt nem említvén, ez utóbbit maga Márai is sokallotta, s ekként tette szóvá a műhöz csatolt, 1983-as keltezésű *Jegyzetben*: „A könyvet emberöltő előtt egy budapesti romos szükséglakásban kezdettem írni. A kézirat később elkísért külföldre. (...) Most végre úgy tetszett, ideje tisztába írni a sárgult oldalakat, mert emberöltő múltával nemcsak szépasszonyok sárgulnak el, hanem kéziratok is. – A *nonum prematur* horatiusi követelésének többszörösét megkapta a kézirat. Nem biztos, hogy a bölcs tanács hasznára volt”⁶ (lapszám nélkül [356.]. – A kiemelés a szerzőé!).

Jóllehet a mű címe, kurta első fejezete (*A tény*) s az imént citált *Jegyzet* egyértelműen Júdásra irányítja a figyelmet, nem állíthatjuk, hogy a szöveg fókuszában mindenkor és mindvégig az áruló és az árulás problematikája áll. A *Harminc ezüstpénz* legalább úgyanynyira Jézus története, mint amennyire a Júdásé, s ámbár a köztük lévő viszonyt a már az *Eszter hagyatékában* elhangzó, majd más Márai-könyvekben – így például a *Vendégjáték Bolzanóban*, *A gyertyák csonkig égnek* etc. lapjain – is megtestesülő szentencia („...költve vagyunk ellenségeinkhez, s ők sem menekülhetnek előlünk”⁷) jellemzi, egészen különleges szereplőpáros a kettejüké. A szerző nagyepikai vállalkozásainak zöme két protagonista találkozását vagy újratalálkozását s verbális összecsapását jeleníti meg. Nincs kétség: a *Harminc ezüstpénz* két főszereplője Jézus és Júdás, ámde úgy, hogy egy villanásnyi epizó-

dot (283.) leszámítva, egyetlen közös szcénában sem láthatjuk őket, s a Márai-regényekben szinte kötelező esti-éjszakai szópárbaj sem kettejük, hanem Júdás és Levi, a publikánus (a majdani Máté evangélista) közt zajlik le. A protagonisták ilyképp szigorúan elkülönülnek itt egymástól, elannyira, hogy a szöveg első – sokkal inkább esszészerű, a narrátori szólam egyeduralmát hozó – felében „az ács fia”, második – inkább már regény-szerű s egy fölöttébb terjedelmes dialógust is tartalmazó – részében az áruló válik központi alakká. Két, a mű fiktív világában csupán virtuálisan érintkező főhős, két, markánsan elütő szövegtípus társulása: érdekes, rendhagyó, „szabályszegező” epikai alakzat a *Harminc ezüstpénz*. S akár a mű, akár a reá vonatkozó, ellentmondásos naplóbejegyzések irányából szemlélődünk, bajosan dönthetnők el, melyik protagonista volt a fontosabb, az izgatóbb figura Márai számára, melyik felől közelített témájához, melyik vonta magával a másikat. Bizonyos, hogy az áruló és az árulás mindig élénken foglalkoztatta a szerző fantáziáját (tisztában volt ezzel ő maga is!), ámde bizonyos, hogy ugyanily tartósan és élénken foglalkoztatta képzeletét a Megváltó és a megváltás is – Júdás és Jézus, másért-másért, egyaránt vonzotta és taszította. Ez a könyv úgy mutatja meg kettejük bonthatatlan egybetartozását, hogy szétválasztva vizsgálja őket.

Bizonyos az is, hogy – ellentétben Szigeti Jenő állításával⁹ – 1946 során Márai még nem vágott bele a *Harminc ezüstpénz* írásába. Az az év – a naplójegyzetek tanúsága szerint – még csak a téma megelégségének esztendeje volt, de már az 1945-ös diárium is tartogat a későbbi fejlemény szempontjából nem lényegtelen közléseket. Megtudjuk, hogy Márai a maga módján hívó, megtudjuk, hogy Ernest Renan könyvét olvassa az apostolokról, s elbűvöli a szerző ékes franciasága, és megtudjuk, hogy tetszéssel és okulással forgatja az *Őszötséget*.¹⁰ Az 1946-os följegyzések közt ezeknél sokkalta fontosabbakra és tanulságosabbakra bukkanhatunk. Egy, az imával foglalkozó „kis tanulmány” előbb kivonatolásra, majd önvallomásra készíti Márait. Rokonszenves neki, hogy Alexis Carrel műve az imádságról „mint gyógyszerközről” beszél, tételezve: „Az ima, még ha gépies is, (...) megeremt a lélekben egyféle kapcsolatot az anyagfölöttivel, a világszellemmel; bizonyos, hogy nyugalmat ad a léleknek; s a nyugalom mindig gyógyít.” E gondolatokhoz fűződik a naplóíró konfessziója: „Mindebben én is hiszek. Ez nem »vallásosság« kérdése. Az ember lehet hívő, anélkül, hogy vallásos lenne, s az embernek lehet köze Istenhez, akkor is, ha értelmével istentelen. Az ima elindít a lélekben egyféle folyamatot, melynek testi hatása kiszámíthatatlan. Mindenki imádkozott, (...) minden ember, aki nem egészen süket a természetfölötti iránt.”¹¹ A *Harminc ezüstpénz* értelmezője számára a legkevésbé sem közömbös a fenti elmefuttatás, amiként nem indifferensek azok sem, amelyek elárulják, hogy Márai Josephus Flavius zsidó történetét lapozgatja (e könyvnek s megannyi másinak nyoma is lesz majd a regényben!), hogy a zsidóság „Nem rokonszenves. De rendkívüli erővel megajándékozott (...)” mivoltáról elmélkedik, s hogy eltöpreng azon az értesülésén: a zsidók csak a földi megváltásban hisznek, a túlvilágiban nem (ez utóbbi ideát a mű is hangoztatja: 182., 215., 235–238. etc.).¹² A következő napló részlet úgyszintén beszédes – főleg az általunk kiemelt passzusok, mert ezeket – másként fogalmazva – megismétli a regény is (196., 198.): „Az istenalkotó emberek (...) izgalmas és érdekes fajtájáról írni egyszer... nem kis feladat! Az emberek nem tudnak tulajdon képükre alkotott Isten nélkül élni – igaz, néha beérik egy ökörfejjel. Az ember, legjobb pillanataiban, mikor pátosza az égbe nyúl, Isten szeretne lenni. Nagy vágy.”¹³ Az alábbi idézetekhez pedig, úgy véljük, előzetes kommentárok nemigen szükségeltetnek. „Félálomban Júdás alakja rémlik. Nem érdektelen alak. Nem lenne haszontalan vállalkozás egyszer megvizsgálni, mi történt igazában közöttük: Krisztus, a fiatal János és Júdás között. A harminc ezüstpénzzel aligha lehet felelni mindarra, ami történt. Nem volt ez a viszony ilyen egyszerű. Júdás alakja sem volt olyan köznapian az »áruló«, mint ahogy a monda szajkolja. Végre is, nem tette

a harminc ezüstöt takarédba, felakasztotta magát. Érdekes, izgalmas alak. Örök alak, nem ártana egyszer szemügyre venni.” – „Júdás alakja mindjobban körvonalakat kap, eltakar minden más tervet, amely eddig derengett.” – „Mindaz, ami Jézus, Júdás és az apostolok körül történt: (...) »történelmi« pillanat volt. Mert mindez már előbb is, utóbb is sokszor megtörtént az emberiség életében: előváltott egy ember, akin érezték az ózont, az istenit, s a többiek szimatolni és figyelni kezdtek, csoportosultak; aztán különállott az áruló, s ebben a pillanatban a kísérlet rendőri ügy lett; de nagyon sok ilyen kísérlet elsüllyedt a semmi- ben. Jézus és társai tudják, hogy az ő kísérletük plasztikus, egyedülvaló, megmaradó. Mi- ért? Hogyan és miben különbözik az előző és a következő kísérletektől?” – „Jézusról nem tudunk semmit vagy alig többet; mindaz, amit tudunk, inkább látomás, mint értesülés; de ebből a vízióból is kitetszik, hogy Jézus, a jelenség, előkelő ember volt; emberi előkelő- ség volt benne, fellépésében, modorában, a módban, ahogyan az emberekkel érintkezett. Valószínű, hogy ezt az előkelőséget – mint mindig – környezete rosszul viselte el. Ad Jú- dás.” – „Jézus vándorolt, tanított... de a mozgalomnak feltétlenül szüksége volt a Város- ra, az Urbsra, hogy alakot kapjon. (...) nomádság közepette nem tud alakot kapni egy ta- nítás. Ezek a halászek és parasztok, az apostolok, végül is reáfanyalodtak az Urbsra, hogy az, amit hirdettek, alakot kapjon.”¹⁴

Két utólagos megjegyzés kívánczik föltétlenül e naplórészletekhez. Az egyik: kitet- szik belőlük, hogy Márait a Jézus-tünemény legalább annyira megdelejezte, mint a Júdás- jelenség, így nem véletlen, hogy bár először az áruló „örök alak”-ja „kap”-ott „mindjob- ban körvonalakat” a szerzői képzeletben, végül is oly felemás, „hasadt” koncepciójú könyv született, amely főszereplővé avatja egyiket is, másikat is. S a kettős megbaboná- zottság okán nem tartjuk véletlennek azt sem, hogy a *Harminc ezüstpénz* elkészülte után az író tüstént egy újabb regény tervét kezdte latolgatni. A *Nevem Jézus* címet szánta en- nek, s a műben az utolsó jeruzsálemi útja előtt álló Názareti mondta volna el énformában élettörténetét, emlékeit.¹⁵ Kedves volt e regényötlet Márai számára; még évek múltán is dédelgette magában.¹⁶ A másik észrevétel: az utolsóként citált naplóbejegyzés elárulja, hogy az éppen csak fölsejlt Júdás-Jézus-témába máris beleszövődik a szerzőt állandóan foglalkoztató „urbánus-népi” problematika. Nem csupán azért említjük ezt, mert a *Har- minc ezüstpénz*ben természetesen visszatér ez a kérdés (233–235., 267.), s a regény nyoma- tékkal hangsúlyozza az áruló „városi” voltát és műveltségét (270., 271–272., 278. etc.), szemben a többi apostol „vidékiségével”, hanem azért is, mert jelzi: Márai a jelen felől közelít a múlthoz, saját korának viszonyai, gondjai, jelenségei segítenek neki fölfogni a hajdani viszonyokat, gondokat, jelenségeket, vagyis – József Attilától vett mottónkra utalva –: Bartókból érti meg Bachot, a huszadik század közepéből az első század kezde- teit. A regényhez fűzött 1983-as *Jegyzet* többnyire indulatos szövege ugyanazt sugalmaz- za, hogy a *Harminc ezüstpénz* allegorikus mű, s az egykori Júdás figurája és története mindössze ürügy arra, hogy a szerző a maga idejének Júdásairól beszélhessen, lévén a história (nietzschei gondolat!) örök körforgás – a könyv s a vele kapcsolatban már idézett vagy még idézendő naplórészletek sora azonban nem igazolja e kései, torzító-egyszerű- sítő vélekedést. Márai ezúttal – szándékosan? szándéktalanul? – félreérti, félremagyaráz- za tulajdon alkotását. A *Harminc ezüstpénz*ből s a reá vonatkozó diáriumjegyzetekből sok- kal inkább az derül ki, hogy a jelen tart tükröt a múltnak, a jelen vetette kévében világo- sodik meg a múlt (nem pedig fordítva!). Föltevésünkhöz, amely a regényértelmezés kul- csa lehet (s amelyet a szövegbe épített megannyi, tudatos anakronizmus is alátámaszt), a későbbiekben még visszakanyarodunk.

1947-ben került papírra a regény első változata. Magától Máraitól tudjuk, hogy nyolc hónapon át dolgozott a kéziraton, s mivel – jelképesnek érezte ő is – körülbelül akkorra készült el vele, amidőn az újjáépített Margit hidat megnyitották (vagyis november 16-a

táján)¹⁷, könnyű kiszámítanunk: március közepén avagy második felében látott munkához.¹⁸ Még mielőtt belefogott volna, följegyezte, az a kérdés izgatja leginkább, amelyre még senki nem volt képes válaszolni: miért árulta el Júdás Jézust, mi az árulások „igazi oka”. „Talán írás közben megtudom vagy megálmodom” – fűzte hozzá féltréfásan.¹⁹ A diárium (nem túl gyakran) a kézirat születésének fázisairól is tudósít: hírt ad a megtorpanás, a kedvszegettség pillanatairól csakúgy, mint a szerzőt is följázó, meglendítő jelenetek (példának okáért az éjszakai dialógus) készültéről, s beszámol a mű lezárását követő üresség-, „hazátlanság”-érzésről is.²⁰ Magától értetődik, hogy a *Harminc ezüstpénz* fogalmazása közben – akár előtte s közvetlenül utána – Márai legfontosabb s legállandóbb olvasmánya a *Biblia*, az *Ó-* s az *Újszövetség* egyaránt (oly sűrűn s oly terjedelemben emlegeti s kommentálja a *Szentírást*, hogy a *Napló* lapszámait megadnunk teljességgel fölösleges!), s értesülünk ama könyvekről is (a lista nyilván hiányos), amelyeket regényéhez, kivált Jézus alakjának megformálásához kritikus szemmel is tanulmányozott.²¹ A *Biblia* mellett a legtöbb okulással, ismerettel, inspirációval azonban Ernest Renan nagyszerű műve, az immáron „harmadszor” elolvasott *Jézus élete* szolgált az írónak.²² „Renan írói egyénisége ebben a könyvében a legemberibb, itt rokonszenves, néha költő. A nagy tárgyi, történelmi tudás nem homályosítja el nála a látomás képességét; mindent tud Jézusról, a korról, melyben élt, a korról és az emberekről, mindent, amit az irodalom és a történelem tanít, de a költő e nagy, valóságos tudásból végül is látomást alkot; ez adja ki a könyv igazi jelentőségét.”²³ E magasztaló vélemény olvastán korántsem meglepő, hogy a francia tudós neve s egy gondolata előbukkan Márai regényében is (191–192.). A *Harminc ezüstpénz* egyébiránt annyi ponton s annyi szállal kapcsolódik a *Jézus életéhez*, hogy összefüggéseik föltárása s tüzetes elemzése külön tanulmányba kívánkoznék.

Az 1948-as diárium – bár akad benne néhány, a regényt, a *Bibliát*, Renan *Marcus Aurelius*-át, Jézus alakját stb. érintő érdekes följegyzés²⁴ – témákat illetően nem tartalmaz különösebb újdonságokat. Az 1949-es annál inkább, lévén az év a *Harminc ezüstpénz* első átdolgozásának esztendeje.²⁵ Márai eredetileg kevesebbre, a kézirat lemásolására s csupán apróbb javításokra készült. „Valamilyen munkaterv mégis dereng; most tisztába rakom a »Harminc ezüstpénz«-t (...)” – közli szándékát²⁶, s mivel ebből a szövegváltozatból csak egy nagyobb fragmentum maradt fenn, nem tudhatni, mily mértékű volt a beavatkozás az eredetibe. Gyanítjuk, nem radikális, a naplójegyzetek mindenestre nem erre vallanak. „...a »Harminc ezüstpénz«-nek éppen azt a jelenetét írom át, amikor Júdás elmondja a homokba jeleket író Jézusról a történetet.” – „A »Harminc ezüstpénz« utolsó oldalait másolom, s közbül *javítottam néha* (...). Ez a munka tanulságos időöltés. Ma az utolsó oldalakat másoltam, amikor Tiberius, a császár – húsvét táján, az éjszakán, amikor Jézust letartóztatják – Capri szigetén, palotája erkélyén hever és a tájat nézi, amely előtte táruul –, s írás közben most én is ezt a tájat látom (...). Amikor – a Rózsadombon, két év előtt – leírtam ezt a jelenetet, nem láttam mindezt, de megállapítom, hogy *semminél sem tudnám pontosabban leírni most a tájat, mint ahogy két év előtt, emlékezetből leírtam*. – Másik tanulság: a császár nézi – április közepén – a »virágzó narancsfákat«. Így írtam, két év előtt. Most kijavítottam: az »el« virágzott narancsfákat nézi... Mert most már tapasztalatból tudom, hogy április közepén e tájon mindenfelé, még Sorrentóban is elvirágzottak a narancsfák. Ez az »el«- szócska most pontosan a helyén van. Csak kissé sokba került, amíg ilyen pontosan leírhattam e két betűt.”²⁷ (A citátum utolsó mondatai – túl az emigráns keserűségén – Márai valóságstiszteletét, föltétlen mimézis- és referencialitás-igényét is jelzik!) A regény ilyképp lemásoltatott és átsimított, a tanulság azonban csüggesztő volt a szerző számára: „Elolvastam a »Harminc ezüstpénz« kéziratát. Az olvasmány megdöbbenett. Három év munkájának eredménye ez a könyv. Most látom, milyen kábultságban éltem, amikor írtam. *Vontatottsága, terjengőssége, aránytalanságai elképesztenek*. Nyilvánvaló, hogy otthon

teljesen légüres térben dolgozott már az utolsó években minden író. Én is. Nem volt önkritikánk, sem mértékünk, írásainkat nem tudtuk egy föltétlen mércéhez igazítani. – A könyvben sok a jó oldal, érdekes a történelmi anyag csoportosítása. De így, ahogy van, aránytalan, nem »történik meg.«²⁸ E súlyos, jogos s csak részben önfelmentő ítélet után – a *Harminc ezüstpénz* csakugyan sokkal többet ér számos részletében, mint egészében – némileg váratlan fordulat: Márai a regény idegen nyelvű „megszólal”-ásáról ábrándozik.²⁹

Azután, az évek múltával, egyre gyérülnek és jelentéktelenednek a diáriumokban az e műre vonatkozó följegyzések, s mert a *Naplókból* kimaradt anyagot – egyelőre – csupán 1955-ig ismerjük, el is tűnnek végétére. Megemlíthetjük, hogy az ötvenes évek közepén Márai – „magyar kiadás céljaira” – a *Harminc ezüstpénz* újabb átdolgozását tervezte³⁰, ám már csak annyi bizonyos: a könyv végleges szövege 1983-ban jelent meg, Münchenben.

II.

A regény beszélője – leszámítva a nagy éjszakai szópárbaj jelenetét s még egy-két, apróbb részletet – korántsem a bemutatott világhoz tartozó, szem- és fültanú narrátorként viselkedik. Nem is leplezi kívül- és felülről, azt, hogy a maga idejéből tekint vissza a Jézus és Júdás idejében történetekre, s hogy rendelkezik azon többlettudás egy részével, amelyet az eltelt, csaknem kétezer esztendő fölhalmozott. Fesztelenül hivatkozik Marxra (285.) és Renanra (191–192.), utal – a név említése nélkül – Nietzsche-re (252., 253., 281.), Freudra (181., 231.), Anatole France-ra és remek elbeszélésére, a *Júdea helytartójára* (216–217.) etc., etc. Emlegeti az „államvédelmi rendőrség”-et (176.) és az „államvédelmi hatóság”-ot (224., 227.), a „hecckáplánok”-at (213.), a „sarcoló társutasok”-at és a „társutas írástudók”-at (178., 300.), beszél „A hatalom kaftánjába beöltözött plebejusok”-ról, a „kollaboráns kalandor”-okról (183.) és a „kommunisták”-ról (228., 249.) stb., stb., egyszerűen (177., 182–184., 243., 289. etc.) sejteti, hogy a rómaiak megszállotta Izrael olyasféle helyzetben volt, mint a szovjetek megszállotta Magyarország, kaktuszokat telepít a bibliai tájba (262., 334., 336., 347.), holott ez a növény csak Amerika fölfedezését követően terjedt el a világban – ki győzné valamennyit elősorolni? A narrátor, bár nem tetszeleg a mindentudó szerepében („valószínű”, „lehet”, „lehetett”, „nem bizonyos” – mondja gyakorta), mégis számtalanszor érzékelteti fölényét az elbeszéltekkel szemben, profán módon, erősen ironikus modalitással közeledik szentnek tartott avagy vélt helyzetekhez és személyekhez (206–207., 224–225., 228–239., 261–262., 267–268. stb., stb.). Egyszerűen: a huszadik század emberének pozíciójából és perspektívájából fürkészi és magyarázza Jézus és Júdás történelmét, egy új történelmi válságkorszakból akarja megérteni a régi történelmi válságkorszakot. A *Harminc ezüstpénz* nyíltan ki is mondja: „A mi korunkban, mely nagy politikai, világnézeti indulatoktól remeg, könnyebb megérteni valamit a közhangulatból, mely ez időben Júdea lakosainak lelkét a jó hír hallatára eltöltötte. Mi is olyan időben élünk, mikor evangéliumi üzenetre vár az emberiség” (222. – A kiemelés tőlünk!).

Márai – sem diáriumában, sem regényében – nem hagy kétséget afelől, hogy szerinte a huszadik század az elsőre mutat, a két idő egymásban ismerhet önmagára, s hogy ő és kortársai éppúgy egy „műveltség váltópillanata”-nak (195.) részesei, megélői, mint Jézus és kortársai. Egy váltópillanaté, amely természetesen évszázadokig tart, amelyben nem esik egybe a „vég” és a „kezdet” (uo.), s amely különleges „...szellemi éghajlat, egyszerre a halál és a születés éghajlata” (198.). A nagy idők tanúja legfőljebb csak sejteti, hogy körötte átalakulóban van a világ; a metamorfózis ténye csupán a késő utódok tudatában lesz világossá. „Ezek az emberek, Krisztus hívei és követői, természetesen nem tudhat-

ják, hogy mindaz, ami velük egy időben történik, az időváltás pillanatát is jelenti; megszűnik a zsidó, a görög időszámítás; ők nem Kr. u. 30-ban élnek – noha ténylegesen már abban élnek –, hanem még ilyen és ilyen zsidó vagy görög évben... A kortárs soha nem tudja, mikor vált az idő, de valamit gyanít; ahogyan gyanítjuk most, hogy az atomkorszak új idejében élünk, tehát nemcsak Kr. u. 1947-ben, hanem Bikini után 1-ben vagy Hiroshima után 2-ben.”³¹ Ugyane gondolatot a *Harminc ezüstpénz*ben is vizionáljuk (197–198.), amiként – költői fűtöttségű s lendületű fejtegetésben és kisebb részletekben – vizionáljuk (190–197., 210–211., 233., 261., 274., 349., 354.) azt is, amely a Jézus korát egyetemesen betöltő válságérzést a jelen segítségével értelmezi: „Minden, amit a »Harminc ezüstpénz«-hez most olvasok, meggyőz arról, hogy az a világvége-hangulat, amely most is uralkodik az okcidentális világban, nem más, mint egy műveltség alkonyati pillanatának természetes szorongása. Mikor Krisztust várták, akkor is azt hitte a nép, hogy közel van a világ vége; Renan bizonyítja ezt, s mind a többiek, akik ezt az alapérzést kultatták; miért is?... A társadalmi, gazdasági rend akkor sem volt elviselhetlenebb, mint néhány évszázaddal előbb; de a görög-római műveltség lealkonyodott, s ilyen pillanatokban az emberiséget mindig megejtí az a szorongó-baljós várakozás, hogy itt a vég, egy műveltség vége, a világ végét is jelenti... Ma így szorong az atomvilág küszöbén az okcidentális ember; a keresztény műveltség alkonyati pillanatában így hadar a végső pusztulásról, azért remélik sokan, hogy közel van már afféle új pirkadás, mint volt a keresztényiség kétezer év előtt.”³²

Bajosan tagadhatnók: eme fejtegetés és a regény belőle fakadó koncepciója ízig-veéig spengleriánus. Márai a civilizációvá dermedt *fausti kultúra* krízisidejéből véli megérthetni a civilizációvá dermedt *apollóni kultúra* válságidejét – egy új Messiás-várásból a régi Messiás-várást. Nem csupán a fenti gondolatmenet többször ismétlődő „okcidentális”, „műveltség”, „alkonyat” szava utal Spenglerre s nagy művére, *A Nyugat alkonyára*, hanem a futam egészében testet öltő történelemlátomás. A német bölcselő tartotta úgy, hogy egy-egy kultúra elhanyaglása lassú és hosszú folyamat³³, ő tartotta úgy, hogy az alászállás kezdete még megejtően színes és szépséges³⁴, ő állította, hogy egy új műveltség keletkezésekor mindig egy új eszme, gondolatkör jelentkezik: „Egy kultúra abban a pillanatban születik meg, amikor egy nagy lélek felébred, és kiemelkedik az örökkön gyermeki emberiség őslélekszerű állapotából (...)”³⁵ *A Harminc ezüstpénz* az új kultúra megszületését, vagyis egy nagy lélek felébredését Jézus személyéhez és tanításaihoz köti, mivel pedig – Spengler teorémája szerint – a kultúrák minden fázisa, így válságuk, elvirágzásuk is „egyidejű”³⁶, a „fausti” műveltség krízise szintén Messiás-, pirkadásváró idő. Márai regényművészetében nem itt tűnik föl először ez a gondolat. Benne élt e spengleri gyökerű eszme már a negyvenes évek közepe táján írott *Sértődöttek, A hang*, illetve a *Jelvény és jelentés* című könyvében (a Garren-ciklus negyedik és ötödik kötetében) is. A két mű részint látomás a fausti kultúra „alkonyati pillanatá”-ról, részint meg annak bemutatása, hogy a civilizációvá alakult keresztény műveltség válságából egyelőre csak egy hamis próféta támadt – az igazi Messiás várat még magára.³⁷ Ilyképp a *Harminc ezüstpénz* bizonyos értelemben a két korábbi regény „folytatása” is, „örökölvén” amazok történelemszemléletét s problematikájuknak egy hányadát. Azt már csak mellékesen említik, hogy a Júdás előadta história a babiloni rabságból hazatérő zsidók sanyarú fogadtatásáról (308–310.) a Garren-ciklus zárókötetének egyik fejtegetésére „rímel”. Arra, amelyből kiderül, hogy az „ország” és a kebelébe visszatért „Város” kölcsönösen idegenül és ellenségesen tekint egymásra.³⁸ Igazolja ez összefüggés is: Márai szívósan ragaszkodott eszméihez s rögeszméihez, újra s újra műveibe építette őket.

Ámde a *Harminc ezüstpénz* világképére nemcsak Oswald Spengler tanítása nyomja rá a bélyegét, hanem – bármi meghökkentő – az Hippolyte Taine-é is: a szellemtörténet

nagy alakjának nézetei a pozitívizmus egyik „atyamesterének” felfogásával találkoznak s vegyülnek el a regény szövegében. A narrátor többször is (218., 219., 235., 252.) hangoztatja ama véleményét, hogy Jézust a saját részéről művésznek, legalábbis művészfélének tekinti – „Költő volt, de nem művekben fejezte ki magát, hanem egy nagy szerepben” (258.) –, épp ezért úgy közelít hozzá, amint a francia tudós szerint minden alkotóhoz kell: a híres *miliöelmélet* felől. Bevezetésül tüzetesen megvizsgálja hát a három legfőbb „tényt”: a *fajit*, az *időpontot* és a *környezetet*, amelyből a Jézus-alak, a Jézus-tünemény kinőtt, előtűnt (177–197.). Az elbeszélő bemutatja a kiválasztottság tudatában élő, ám a rómaiak leigázta, helytartók és haszonelvű behódolók szipolyozta zsidóságot, amelynek lelke mélyén emésztő nyugtalanság parázslik, amely telve van szabadulás- és megmaradásvágygal, és forrón sóvárogja a Messiást. Megeleveníti a – nem csupán a zsidóságot eltöltő! – válság-sejtelmet, világvége-hangulatot, azt a „pillanatot”, amely szinte kiköveteli, szükségszerűvé teszi Jézus föllépését. S megejtő, már-már költői leírását nyújtja a környezetnek, „A földrajzi táj”-nak (179.), a dús és szépséges galileai-názáreti vidéknek („Mert nem véletlen, milyen tájon indul el egy ember”: 178.)³⁹, gazdagon árnyalt képet ad a társadalmi-történelmi viszonyokról, a kor páratlanul sokszínű, észrevétlen mégis hatatlasnak induló kultúrájáról. A *Harminc ezüstpénz* ilyformán egyszerre követi Spengler és Taine ujjmutatását, anélkül, hogy a két – egymást kizárni látszó – eszmerendszer vegyítése szétrepesztené a mű koncepcióját.

A regény Jézusa a görög-római, vagyis az „apollóni” kultúra alkonyultán, a szövegben fölöttébb invenciózusan jellemzett fajból, pillanatból, környezetből lép elő. A beszélő nem tagadja, hogy neki a Názáreti alakja és élettörténete – amelyről tényszerűen vajmi keveset tudunk – olyasféle, mint a homéroszi eposzok főhősei. (Fontos adalék: amidőn Márai a *Harminc ezüstpénz* koncipiálásába fogott, a *Biblia* és számos egyéb könyv mellett a Devecseri Gábor által frissen fordított *Odüsszeiát* is szorgosan olvasta és kommentálta.⁴⁰) Egy mondakör elevenül meg az *Újszövetség*ben is. „Kevésbé valószínű, hogy a II. század katakomba-keresztényei számára az evangéliumok tartalma könyvtármény volt. Mint ahogy az *Iliász* és az *Odüsszeia mondaelemei éltek és költői valóság* voltak az *évszázadokon át*, amikor az eposz-költők a betűírást még nem érezték kötelezőnek. Az »Evangélium« és az »evangélisták« előtt is volt egy keresztény öntudat, amelyben minden elvegyült, monda és híradás, valóság és tanítás – minden, amit később az evangéliumok összefoglaltak” (207. – Tőlünk a kiemelések!). Azt sem tagadja a narrátor, hogy számára Jézus nem az egyedül lehetséges, a „végleges”, az örökké igaz Isten, hanem csak a „fausti” kultúráé, aki fölváltotta a régebbi kultúrák isteneit, s aki után egy másik Isten fog következni a még nem derengő újabb kultúrában. Őt is befogadja „...a névtelen, anyagtalan Pantheon, ahol az ember alkotta istenek állonganak, a sűrű ködben, amelyet a hit, vágy, félelem és sejtelen atomjaiból épített a közönyös kezű idő. Magasztos és fénylő istenarcok váltakoznak itt durva, iromba, rikító lárvákkal, fintorgó álarcokkal. De a magasztosult és a torz arcok közös vonása, hogy egyszerre van bennük emberi és isteni.” – „Jézus minden földi lépésével a másik térfogat felé ment, ahol az istenek élnek.” – „Most dől el (a Jordán partján, a kereszteléskor: L. H.), megtörténik-e valami, aminél titokzatosabb »történet« ritkán esik meg az emberi fajzat életében: egy Istenképpzettel több lesz a világon. (...) ez nem először történik az emberek életében. Megszámlálni sem lehet, hányszor és hányféleképpen iparkodott már az ember újraértelmezni és megfogalmazni az istenséget” (198., 199., 260.). A *Harminc ezüstpénz* egy Istentüneménnyel foglalkozik a sok közül: Jézussal, kit emberibb jelenségnek tart az összes többinél. Azzal, ki két évezred leforgása alatt megannyi alakban, megannyi művész látomásában öltött testet (201–208., 217–218.), hogy végül egy musical „szupersztár”-ja legyen (208.), kinek arca mindenki számára „ismerős”, s jelenjék bár meg millióféleképp, ábrázolásai – titokzatos módon – mind hason-

lítanak egymáshoz (201–208.). Márai ebben a regényben a saját Jézus-vízióját vetíti elénk, amely úgy egyedi és eltérő, hogy fő vonásaiban mégis hasonlít a korábbiakhoz, s a maga Krisztus-képének és -történetének megformálása közben ama fölismerését érvényesíti: „A mítosz mindig a valóságból épül, s a valóságnak mindig van valamilyen mitikus tartalma is.”⁴¹

A *Harminc ezüstpénz* meg-, illetőleg újjáteremtette istenember „előkelő” lény (243.), rendkívüli képességű s szuggesztivitású jelenség⁴², kit a hatalmukat féltők, tulajdon népének előljárói veszejtenek el, nem a rómaiak (220–224. stb.). Műveletlen volt (192–193.), a szónak nem rosszalló, elítélő értelmében, mégis benne vett szállást „Az isteni Logosz” (211.), öltött testet az Ige (211–213., 216., 219. etc.), örököse volt a régi prófétáknak, ám jóval több volt náluk, több és egészen más is. Egyszerű volt, ugyanakkor végtelenül bonyolult, kifürkészhetetlen titkokkal teli, olyan tünemény, kinek rejtélyes, nemegyszer ellentmondásos személyiségét, tanítását pusztán rációval fölérni nem lehetett. A regény mindenekelőtt a *művészt* látja s látatja Jézusban⁴³ – „Az osztály, a nemzet felett eszmélő költő lélegzetvétele érzik minden szavából” (235.) –, kinek új látomása van az emberről, az emberiségről és a világról (218., 219., 252., 258.), a művészt, kinek nagysága abban is áll, hogy gyöngye, esendő, emberi is tud lenni (255–257., 267., 324. stb.), s leginkább a gyermekek és az együgyűek társaságát kedveli (326–328.).⁴⁴ A Názareti közvetlen előfutára, Keresztelő Szent János az egyéni felelősség és számadás „jó hírével” állt elő (235–239.), ő azonban még az egyes földi bűnök ellen prófétált (263–267.). Jézus felülemelkedik ez utóbbin, hiszen nem a test vétkeiről, hanem a megváltás eszméjéről, nem az alkalmiról, hanem az egyetemesről beszél (264–267.), s nem az evilági, hanem a túlvilági üdvözülésre, mennyre, pokolra, feltámadásra irányítja a figyelmet, arra kényszerítvén „...a hívő embert, hogy bódulat nélkül, racionálisan fogadja el az irracionálisat” (214–216. – A citátumot lásd: 216.). Az ő útmutatásának „varázsszava” – a *Harminc ezüstpénz* többször is nyomatékkan hangoztatja –: „az irgalom” (209–210., 264., 291.). Jézus e szóval ígér megváltást, s „...mikor szerepe megtisztul minden időszerűtől és emberitől, az irgalom zsenije lesz. Lángész az irgalomban, zseni a kegyelemben” (258.).⁴⁵ S az irgalom, a kegyelem, az üdvözülés nem csupán a „választott népnek”, a zsidóságnak jár, hanem mindenkinek, az egész emberiségnek – Krisztus tanításából ezért lehet világvallás (264–267.).

Nem tisztünk annak vizsgálata, miben és mennyire helyes teológiai szempontból ez a Jézus-látomás, Jézus-interpretáció, azt viszont föltétlenül meg kell említenünk, hogy a regényből reánk tekintő Krisztus-arc egy kissé a Máraiai is. Hybrisről, szentségtörő merényletről természetesen szó sem eshet. Szokása volt Márainak, hogy hőseibe önmagát is „beleírja”, olykor szinte észrevétlenül, másszor észrevehetőbben. Számos regényalak tanúsítja ezt, Garren Péter figurája csakúgy, mint a Casanováé, Ulysses figurája éppúgy, mint a Julius Caesaré – hosszan folytathatnók még. A *Harminc ezüstpénz*ben mindössze annyi történik, hogy a Máraival többé-kevésbé azonos beszélő Jézus – vélt – személyiségének magatartásának, nézeteinek (stb.) ama jellemzőit erősebben hangsúlyozza, amelyeket fontosnak tart önmagával kapcsolatban: művész voltát, előkelőségét, magányosságát, zárkózottságát, azt, hogy nem volt próféta a saját hazájában, azt, hogy egyszerre volt irgalmas és közönyös (265.)⁴⁶, azt, hogy „...ez az ember nem ragad füttyküst és nem áll a zeloták közé, parázs nemzetmentési és népszabadítási célzattal, tehát valamilyen villogóan időszerű és divatos politikai ürüggyel. (...) nem érez prófétai és szerepszerű kötelességet a nemzet iránt sem, amelynek sorsát bizonyosan fájjalja...” (265.) etc.

Ha Jézusról aránylag kevés bizonyosat tudunk, árulójáról, a hérosztratoszi tettet elkövető Júdásról sokkalta kevesebbet. Ismerjük származási helyét (júdeai volt, nem galileai), tudjuk, hogy a tanítványok közé szegődött, s egyike lett a tizenkét apostolnak, ő – az állítólag fősvény ember – volt a gyülekezet pénztárnoka, s hogy harminc ezüstért – igen

csékely összeg! – földta Mesterét. A regény kiemeli, hogy Júdás személyéhez mindenütt, mindenkor a pénz kapcsolódik (277–279., 284.). Sorsa az árulást követően a homálybavész, a legkülönbébb s egymást kizáró híresztelések homályába (175., 353.). Gaztettének oka, még inkább: okai ismeretlenek, bár két évezred találta őket (176–177. stb.). A *Harminc ezüstpénz* két, egyaránt lehetséges, ám egyaránt végletes magyarázat határolta tartományban, a józan ész fénycsóvjával világítaná meg Júdás szörnyű cselekedetének elképzelhető indokait, keresvén a választ a nagy kérdésre: mitől, miért lesz árulóvá egy ember? A két szélső értelmezés közül az egyik bölcséleti természetű, és a Máraitól korántsem idegen dualista világfelfogás kifejezője. Eszerint a Jó princípiumának mindig szükségé van a Rossz princípiumára is, egyik a másikat involválja, a kettő csakis együtt létezhet. „Az emberi történetnek mindig szüksége van egy Júdásra. Mintha nem lehetne nélküle semmiféle emberi vállalkozásba kezdeni. És amikor az Istent keresik az emberek, akkor is szükségük van rá” (177.) – illetőleg: „...az áruló tudja, hogy nélküle soha nem teljes a Történet. Szükség van rá a pillanatban, amikor az emberek, újra és újra Istent alkotnak maguknak. Ő a másik szereplő, az ellensúly” (354.). Ez a megközelítés filozófiai érvényű, viszont túlonként spekulatív, képletszerű; márpedig Márai nem az a szerző, aki beérné efféle vértelen, kilúgozott általánossággal (noha kétségkívül számol vele). S nem éri be (holott számol azzal is) a másik szélsőséggel sem, azzal, amely az árulást mindeztől a ráción túl avagy innen elhelyezkedő tettek (mondhatnók: az „action gratuite”-ek) közé utalná. Amidőn a szöveg sűrűn hangoztatni kezdi, hogy „A Sátán pedig bement Júdásba” (336., 337., 345., 353.), jelzi: az irracionális területére léptünk. Jóllehet a narrátor úgy véli: „Minden ember életében elkövetkezik egy pillanat, amikor belemegy a Sátán. Ezért úgy hisszük, ismerjük Júdás gondolatait, amikor elindult (...) Annás házába...” (337–338.) – a folytatásból kiderül, hogy a hős árulásának indítékait nem az útközben születő fiktív töprengések tartalmazzák. Márai ezúttal sem tagadja, hogy az értelemnek korlátai vannak⁴⁷, ismét bevilágít hát az irracionális sötétjébe, sejteti azonban: igazi hatalma nincs fölötté. Az ő karteziánus elméje a ráció, az okság birodalmában mozog otthonosan, Júdás személyéhez s tettehez ilyképp észelvűen közelít, az árulás tényét a tizenkettedik apostol alkatából, különleges helyzetéből, nézeteiből, előítéleteiből, emberi gyengéiből (etc.) akarván megérteni s megértetni. Véleményét a cselekedet lehetséges motivációjáról részint narrátori elmélkedések formájában, részint egy terjedelmes, képzelt párbeszéd segítségével adja tudtúl; a dialógus az egyaránt félig-meddig kiközösített Júdás és Máté közt zajlik le (az előbbi idegensége és magatartása, az utóbbit foglalkozása, publikánus volta miatt övezi gyanakvás és megvetés). Két, hasonló helyzetű, ámde elütő szemléletű és meggyőződésű, így szükségképp „más nyelven” beszélő ember szócsatáját olvassuk – mint annyiszor Márai regényeiben.

Mit tudhatunk meg az elbeszélői tünődésekből és az áldialógusból Júdást és cselekedetét illetően? Azt, hogy ember volt, gyarló ember, ki képtelen volt felnőni Jézushoz és annak tanításaihoz. Meglehet, „alkotni” szándékozott valamit, ami örökre megőrizi hírét: bele akarta vénsi nevét az időbe (176.). Meglehet, a sértett hiúság dolgozott benne, mert nem ő volt a tanítványok közül a legkedvesebb – az első (246., 341–342.). Meglehet, azért vált árulóvá, mert mint „messziről” érkezett „idegent” mint városi, művelt embert nem fogadták be a többiek, a galileai „népfiak”, s különbözése, valamint pénztárnoki tiszte, „zsugorisága” okán méltatlan vádak érték (270–272., 273–279., 287–288., 299–300. etc.). Meglehet, a fátum által neki szánt sors, a nem is gyanított történelmi szerep tette árulóvá (283–286., 292.). Meglehet, a kételkedés vitte a bűnbe, mert „...aki kételkedik, az fél” (287.), „...aki kételkedik... a végén áruló lesz” (334.). Mivel Júdás eredendően az értelem, a józan ész embere volt (288., 316., 328. stb.), nem hitt eléggé, kivált a vakhit volt idegen tőle (318–320.). Nem hitt föltétlenül Jézus Messiás voltában (299., 324.), nem hitt a csoda-

tételekben (313–317.), nem értette Jézus gyakorta ellentmondásos magatartását (321–322., 323–324., 325–328., 333.), nem értette nyelvében, tanításában mindazt, ami az értelmén túl lévő szótolta meg (328–332.). Nacionalistaként és „fajvédőként” nem értette s nem fogadta el, hogy elvette a zsidóságtól a „kiválasztott nép” öntudatát és mindenkinek, az egész emberiségnek, a rabszolgáknak és a más nemzetiségűeknek is megváltást hirdetett (182., 310–313.). Meglehető, féltékeny is volt Mestere sikereire (355.). Mindez – meglehető, egy bizonyos csupán: nem a pénzsóvárgás, nem a harminc ezüst megszerzésének vágya vitte az árulásra (355.). S bizonyos az is – hangozzék bármi megdöbbenően –, hogy Márai ebbe a fiktív Júdásba, a vakhit elvetőjébe, a józan ész nevében kételkedőbe⁴⁸ szintén „beleírta” egy kissé önmagát.

Amidőn a *Harminc ezüstpénz* 1983-ban megjelent, első olvasóinak egyike, Szőnyi Zsuzsa nem fukarkodott az elismeréssel: „Csodálatosan NAGY könyv, talán a legnagyobb, amit valaha is írt!” – lelkenedett a szerzőnek küldött levelében, hamarosan publikált recenziója a „remekműnek” kijáró hódolattal beszélt a regényről, mi több: egy jezsuita páter dicső cikkét is postázta rövidesen – Márai pedig elegáns szerénységgel és tartózkodással fogadta a „kritikákat”.⁴⁹ A magunk részéről nem csatlakozhatunk e feltétel nélküli rajongáshoz és a rajongókhoz. Meggyőződésünk szerint a *Harminc ezüstpénz* nem vérbeli regény, ha mégis illik reá e műfaji megjelölés, legföljebb így: ellentmondásos karakterű, dekomponált regény, alkotójának kétségtelen erényei pedig – kivált a mű utolsó harmadáig – nem annyira epikusi, hanem sokkal inkább esszéírói erények. A könyv ket-tősségét, belső hasadtságát szóba hoztuk már, s említettük volt azt is, hogy egyes részletei többet érnek, mint az egésze. Az éjszakai szópárbaj jelenetéig az a benyomásunk, hogy regény helyett itt-ott regénybe hajló esszét olvasunk, esszét, amelyben Márai nem egészen ura hatalmas tudásanyagának, s időnként mértéktelen az ismeretek közlésében. Bár a gondolatmenet középpontjában Jézus állna, a fejtegetések minduntalan a hátrébe szorítják, túlcapnak, túlradnak személyén. Kitérés kitérés, „leágazás leágazást” követ. Keresztelő Szent János alakja hamarosan az elbeszélésbe vonja a nagy elődét, az Illés prófétaét, hogy azután visszatérjünk Keresztelő Szent Jánoshoz (220–239.) stb., stb. S Márai ezúttal nem tud gátat szabni önnön bölcselkedő hajlandóságainak, elkövetvén azt a hibát, amelyet Gustave Flaubert még egy Tolsztojnak is a szemére lobbantott a *Háború és béke* harmadik kötetének kapcsán: „Ismétli magát! Filozofál!”⁵⁰ Se szeri, se száma a vitathatatlanul okos, szellemes elmélkedéseknek (a csodás gyógyításokról: 238–239., az ember fejlődéséről: 272–273., múlt és jelen hasonlóságáról: 274–275. etc., etc.), amelyektől épp csak a regényszerűség válik kérdésessé és kétségessé. Tény, hogy e bölcselkedő futamoknak köszönhetően Márai egyébként is erős szentenciázó képessége a szokottnál is eleve-néből működik⁵¹, megannyi remek aforizmat teremtven. Négyet közülök, mutatványként: „A hatalommal soha nem lehet vitatkozni, mert amikor vitába száll, már nem hatalom” (189.) – „Vannak emberek, akikből a belső tartalom, a személyiség előkelő erővel sugárik. Olyan ez, mint a szépség: a belső összhang átnemesíti a testi alkat véletlen vonalait” (203.) – „A szépség több, mint báj, mint a kellemes vonalak. A szépség erő, a belső erő testi megnyilatkozása” (218.) – „A műveltség mindig finom, bonyolult sértés is azok számára, akik valamilyen okból nem tudták megszerezni ezt a különös életérzést” (288.). S mert az esszé szükségképp a beszélő szólamára épül, joggal furcsálljuk s tartjuk szervetlen megoldásnak, hogy a narrátori szöveg hirtelen Jézus belső monológjába tűnik át (262–267.). Nézzük bárhonnán: a *Harminc ezüstpénz* csupán az utolsó harmadában válik (krízis)regénnyé, vagyis nincs a műnek egységes epikai arculata.

A könyvet záró két fejezet (336–355.) egyike az árulás előtti, másika az árulást követő órát jeleníti meg. Előbbi a Jeruzsálembé sereglett s az utcákon éjszakázó sokaság szorongó várakozásának, csodavárásának mesterei képét adja, utóbbi pedig – kitűnő, szimul-

taneista fogás! – azt mondja el, mit tett (tehetett) és gondolt (gondolhatott) Jézus elfogatásának pillanatában a kínai császár, Rómában a részeg, hataloméhes és vérszomjas Caligula, Capri szigetén az élettől megmérgeződött (349.), agg Tiberius, ismét Rómában a még fiatal, nagy írói tervek szövőgető Seneca, Alexandriában két zsidó, a filozófus Philón és a törvénytudó Gamaliel, Tarsuszban a betegségétől is nyugtalan bolyongásra úzótt, ifjú Saulus, jeruzsálemi házában meg az öreg főpap, Annás. Csupán ketten – Tiberius és Saulus – sejtik valamennyi közül, hogy a világnyi sötétségben, „...amikor az éjszaka fekete sugárzással uralkodik a földön, amint ez csak ritkán esik meg az emberiség történetében” (353.), valaminek vége, de valami kezdődik is. Saulus „Pislogva kémlel az éjszakába. A derengést nézi, az ég alján lobbanó első fényt. Lehet, hogy már virrad?... – gondolja. Odébb megy, fejét rázza” (lapszám nélkül [355.]).

A *Harminc ezüstpénz* a „fausti” kultúra „váltópillanatá”-ból (195.) tekint vissza az „apollóni” kultúra váltópillanatára. „Akkor” a válság megszülte a Messiást, s vele új kultúra támadt. A krízis „most” is teljes. De hol késik az újabb Messiás s az újabb kultúra?

Jegyzetek

- 1 Vö.: *Egy Bartók-tanulmány vázlata*. In: József Attila összes művei III. Cikkek, tanulmányok, vázlatok. (Sajtó alá rendezte: Szabolcsi Miklós) Akadémiai Kiadó, Bp., 1958. 277.
- 2 Lásd: Márai Sándor: *Ami a Naplóból kimaradt 1949*. Vörösváry, Toronto, 1999. 153–154.
- 3 Vö.: Szigeti Jenő: *A Harminc ezüstpénz* (A Biblia és egy Márai-regény). In: „*Este nyolckor születtem...*” *Hommage à Márai Sándor*. BÁR-könyvek, Szombathely, 2000. (2002.) Szerkesztette: Czetter Ibolya, Lőrinczy Huba. 97.
- 4 Vö.: *Kedves Tibor!* Márai Sándor és Simányi Tibor levelezése 1969–1989. Helikon Kiadó, Bp., 2003. 183., 184.
- 5 Szigeti Jenő: i. m. 98.
- 6 Lásd: Márai Sándor: *Történelmi regények I*. Helikon Kiadó, Bp., 2002. (A továbbiakban mindig erre a kiadásra hivatkozunk, s a zárójelben szereplő lapszámok mindenkor a *Harminc ezüstpénz* emez editiójára utalnak!)
- 7 Vö.: *Eszter hagyatéka és három kisregény*. Helikon Kiadó, Bp., 2001. 52.
- 8 *Ami a Naplóból kimaradt 1947*. Vörösváry, Toronto, 1993. 65.
- 9 Szigeti Jenő: i. m. 97. – Utóbb (i. m. 103., 107.) már 1947-re teszi a munka kezdetét.
- 10 Vö.: *Ami a Naplóból kimaradt 1945–1946*. Vörösváry, Toronto, 1991. 21., 50., 51., 84., 92., 96.
- 11 Uo.: 259–260. (Tőlünk a kiemelés!)
- 12 Uo.: 234–236., 250.
- 13 Uo.: 161.
- 14 Uo.: 284–285., 289., 323., 329. (Az első két kiemelés tőlünk, a harmadik Máraitól!)
- 15 Lásd: *Ami a Naplóból kimaradt 1947*: 205., 217–218.
- 16 Vö.: *Ami a Naplóból kimaradt 1949*: 156., 157., 164., 169. – *Ami a Naplóból kimaradt 1950–1951–1952*. Vörösváry, Toronto, 2001. 17., 206.
- 17 *Ami a Naplóból kimaradt 1947*: 245–246. – Szigeti Jenő: i. m. 107.
- 18 *Ami a Naplóból kimaradt 1947*: 37.
- 19 Uo.: 16., 17.

- 20 Uo.: 90., 102., 159., 199–200., 214., 254.
- 21 Uo.: 21., 32., 37., 42., 56., 63., 75., 87., 91., 115., 116., 136.
- 22 Uo.: 16., 17–18., 27–28., 38.
- 23 Uo.: 18.
- 24 *Ami a Naplóból kimaradt 1948.* Vörösváry, Toronto, 1998. 7., 10., 11–12., 13–14., 16., 17., 28., 29., 55–56., 93., 95., 101., 106., 108.
- 25 Noha Szigeti Jenő (i. m. 97.) 1950-re teszi a szövegvariáns létrejöttét, az évszám nyilvánvalóan téves. Az 1950-es *Napló*ban nyoma sincs annak, hogy a szerző a *Harminc ezüstpénz* manuscriptumával foglalkozott volna.
- 26 *Ami a Naplóból kimaradt 1949:* 91.
- 27 Uo.: 104., 118. (Tőlünk a kiemelések!)
- 28 Uo.: 153–154. (A mi kiemelésünk!)
- 29 Uo.: 164.
- 30 *Ami a Naplóból kimaradt 1953–1954–1955.* Vörösváry, Toronto, 2003. 223., 291.
- 31 Vö.: *Ami a Naplóból kimaradt 1947:* 26–27. (Márai kiemelése!)
- 32 Uo.: 37–38.
- 33 Lásd: Oswald Spengler: *A Nyugat alkonya I.* Európa Könyvkiadó, Bp., 1994. 188. stb.
- 34 Uo.: 190., 337–338.; *A Nyugat alkonya II.* 124. etc.
- 35 *A Nyugat alkonya I.*: 187. – Juhász Anikó és Csejtei Dezső fordítása.
- 36 Uo.: 196.
- 37 *A Sértődöttek. A hang, valamint a Jelvény és jelentés e vonatkozásairól* lásd könyvünket: *Búcsú egy kultúrától.* Márai Sándor: *A Garrenek műve.* BÁR-könyvek, Szombathely, 1998. 91–129.
- 38 Vö.: *Jelvény és jelentés – Utóhang. Sereghajtók.* Helikon Kiadó, Bp., 1996. 265–275. – *Búcsú egy kultúrától:* 149–150.
- 39 Jézus szűkebb hazájának elbájoló voltáról írván (mint megannyi más alkalommal), Márai sokat merített Renan könyvéből. Vö.: *Jézus élete.* Európa Könyvkiadó, Bp., 1991. 92–93., 116–119., 169–170. (Réz Pál fordítása.)
- 40 *Ami a Naplóból kimaradt 1947:* 35–36., 42–43., 47–48., 48–49., 52–53.
- 41 Uo.: 144.
- 42 Renan könyve is „elbűvölő ember”-ként emlegeti Jézust: 23., 70., 128.
- 43 Hasonlóképp vélekedik Rónay László is. Vö.: Rónay: *Márai Sándor.* Korona Kiadó, Bp., 1998. 208–209.
- 44 „Talán a gyerekek. Talán” – jegyezte sokat sejtetően diáriumába Márai. Lásd: *Napló 1945–1957.* Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó, Bp., 1990. 224.
- 45 Márai és egyik ifjúkori mestere, Kosztolányi „filozófiája” e ponton találkozik. Az *Édes Anna* Moviszter doktora szerint is csupán egyetlen „megoldás” létezik a nyomorúságokra: „Az irgalom”. Vö.: Kosztolányi: *Nero, a véres költő – Pacsirta – Aranysárkány – Édes Anna.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1974. 768.
- 46 *Ami a Naplóból kimaradt 1947:* 199–200.
- 47 Vö.: Szegedy–Maszák Mihály: *Márai Sándor.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1991. 140.
- 48 Szegedy–Maszák: i. m. 140., 142.
- 49 Lásd: Szőnyi Zsuzsa: *Vándor és idegen. Márai-levelek, emlékek.* Kortárs Kiadó, Bp., 2000. 115., 116., 118., 119., 120., 121. (Szőnyi Zsuzsától a kiemelés!)
- 50 Flaubert Turgenevhez írott levelét idézi: Török Endre: *Lev Tolsztoj: Világtudat és regényforma.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1979. 94.
- 51 Rónay László: i. m. 203.